

БРІК С.В., ст. викладач, НТУ «ХПІ»

МАРДУС Н.Ю., ст. викладач, НТУ «ХПІ»

ФАЛЬЧЕНКО О.О., к.е.н., доцент, НТУ «ХПІ»

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ЕКОНОМІКО-ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ МАШИНОБУДІВНОГО ПІДПРИЄМСТВА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ПІДВИЩЕННЯ.

Проблема ефективності виробництва, згідно з висловом академіка В.Г. Андрійчука, є вічною, оскільки притаманна будь-якій суспільно-політичній формації [1, с. 9]. Категорія "ефективність" має тривалу та складну історію становлення, що зумовлює розмаїття поглядів щодо її сутності і призводить до її ототожнення з іншими економічними поняттями. Прийнято вважати, зазначає професор В.Д. Базилевич, що термін "ефективність" ввели до наукового вжитку представники класичної політекономії (В. Петті, Ф. Кене), які використовували його не як самостійну категорію, а в значенні результативності для оцінки сприяння урядових і приватних заходів покращенню економічного рівня життя. Самостійного статусу поняття "ефективність" набуло в роботах Д. Рікардо, який, обґрунтовуючи доцільність використання капіталу, застосовував цей термін для оцінки величини отриманого результату з розрахунку на одиницю капіталу. Саме у такому розумінні сьогодні термін ефективність найчастіше використовується для оцінки наслідків економічних рішень [6].

Аналіз літературних джерел дозволяє виділити чотири основні підходи щодо трактування "ефективності": результативний, що ототожнює її з наслідком дії або процесу; кількісний, який базується на співставленні величини отриманого результату з обсягом понесених для цього витрат або залучених ресурсів; якісний, метою якого є оцінка ступеня досягнення поставленої мети порівняно з певним еталоном; системний, коли дослідники намагаються синтезувати вказані вище підходи в єдине ціле. Лексичну основу результативного підходу становить використання прямого перекладу латинських слів "efficere" – приносити користь і "efficientia" – результативність, а тому досить поширеною є думка, що дві категорії – ефективність і результативність – є ідентичними, оскільки характеризують якість виконання дії або функціонування об'єкта (табл. 1).

Таблиця 1.

Результативний підхід до трактування категорії "ефективність"

Автор	Визначення категорії
Д. Рікардо	Відношення результату до певного виду витрат
М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі	Внутрішня ефективність, економічність, яка оцінює якість використання ресурсів
П. Друкер	Наслідок того, що "правильно створюються необхідні речі"
Б. Орлов, В. Осипов	Кінцевий результат використання необоротних і оборотних активів, трудових і фінансових ресурсів та нематеріальних активів за певний період часу
Г. Башнянин, В. Іфтемічук	Здатність приносити ефект, робити дію
А. Шеремет, Р. Сайфулін	Результативність роботи підприємства і рентабельністю його капіталу, ресурсів або продукції
Ю. Перевалов, І. Гімаді, В. Добродей	Неоднорідне поняття, що слід розглядати в двох аспектах: 1) результативність; 2) економічність

Джерело: 3, 8, 9, 12, 14, 20.

На думку багатьох дослідників, таке отождошення є не виправданим, оскільки можливі різні варіанти досягнення поставленої мети, а тому результативність вважається більш загальною категорією, що характеризує наслідки як ефективної, так і неефективної діяльності. При цьому в окремих випадках результативність розглядається лише з позиції досягнення кінцевого результату без урахування його відповідності якісним критеріям. Усе це зумовлює доцільність виділення кількісного і якісного підходів у трактуванні ефективності. Їх вихідним пунктом є визнання обмеженості ресурсів, а тому ефективною може вважатися лише та діяльність, що забезпечує досягнення поставленої мети з мінімальними затратами ресурсів, тобто така, що дозволяє отримати максимальний ефект при наявних ресурсах.

У кількісному плані ефективність часто розглядається через співставлення величин отриманого ефекту і затрачених для цього зусиль (табл. 2). Етимологічно категорії "ефект" і "ефективність" пов'язані з лат. *effectus* – "виконання", "дія", тобто характеризують результат і наслідок цих дій. Розмежування "ефекту" й "ефективності" базується на врахуванні зусиль, необхідних для досягнення запланованого результату. Як зазначалося вище, ефект є уособленням самого результату, що характеризується абсолютним об'ємним показником, ефективність є відносною мірою результативності на основі зіставлення результатів діяльності та зусиль, затрачених для їх досягнення.

Таблиця 2.

Кількісний підхід до трактування категорії "ефективність"

Автор	Визначення поняття
К. Макконнелл, С. Брю	Характеризує зв'язок між кількістю одиниць рідкісних ресурсів, що використовуються в процесі виробництва, та отриманими результатами
В. Ковальов	Співвідношення отриманого ефекту з витратами або ресурсами, використаними для досягнення цього ефекту
Б. Райзберг, Л. Лозовський, Е. Стародубцева	Відносний ефект, результативність процесу, операції, проекту, визначуваний як відношення ефекту, результату до витрат, що зумовили, забезпечили його отримання
Т. Хачатуров	Відношення економічного або соціального ефекту до потрібних для його досягнення витрат
Ю. Світлична	Відносний ефект, результативність процесу порівняно з витратами, що забезпечили його отримання
Г. Новосолова	Відношення чистих позитивних результатів (перевищення бажаних наслідків над небажаними) і припустимих витрат
П. Орлов	Співвідношення результату або ефекту будь-якої діяльності і витрат, пов'язаних з її виконанням; причому це може бути як співвідношення результату і витрат, так і співвідношення витрат і результатів діяльності

Джерело: 7, 10, 12, 14, 15, 16, 19.

Слід відзначити розбіжність у поглядах дослідників стосовно вибору їх мірила. Частина з них дотримуються точки зору, що ефективність є відношенням ефекту (результату) до витрат. При цьому останні традиційно інтерпретуються як вибуття активів або збільшення зобов'язань. Таким чином, ефективність при витратному підході характеризує ефект, одержаний з кожної їх одиниці. Іншим мірилом, що використовується при ресурсному підході, є обсяг залучених ресурсів (матеріальних, трудових, фінансових, земельних), незалежно від факту їх витрачання [19].

Головним недоліком кількісного підходу до трактування ефективності є зайвий акцент на числовій характеристиці ефективності, що призводить до домінування формальної оцінки над кінцевою метою господарського процесу і його функціональних складових.

З інших позицій розглядають ефективність прибічники якісного підходу. Функція досягнення мети має важливе значення для оцінки ефективності, оскільки якість і цінність отриманого результату визначається його відповідністю бажаному еталону. Але при цьому якісний підхід не суперечить кількісному (незалежно від обраної бази розрахунку показника), а конкретизує спрямованість діяльності на отримання запланованого результату (табл. 3).

Таблиця 3.

Якісний підхід до трактування сутності поняття "ефективність"

Автор	Визначення поняття
Д. Хан	Вміння правильно робити намічене
А. Виварец, Л. Дістергефт	Характеризує ступінь досягнення поставленої мети
Ю. Сурмін	Показник успішності функціонування системи для досягнення встановлених цілей
Е. Долан	"Ефективність" вибору правильних цілей, на яких фокусується вся енергія підприємства

Джерело: 2, 4, 18.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що ефективність є складною, багатогранною, комплексною категорією, яка вимагає переходу від розгляду окремих її аспектів до системного підходу (табл. 4). Ілюстрацією такого підходу є визначення ефективності промислового виробництва, дане професором М.Ю. Коденською. На її думку, ця категорія відображає інтенсивність використання комплексу природно-кліматичних, економічних, науково-технічних, політичних умов функціонування продуктивних сил і виробничих відносин та характеризує здатність господарської системи до розширеного відтворення [19].

Таблиця 4.

Системний підхід до трактування сутності поняття "ефективність"

Автор	Визначення поняття
Я. Зеленецький	Відношення сумарної цінності фактичних результатів діяльності до очікуваної сумарної цінності відповідних цілей
С. Мочерний	Це здатність приносити ефект, результативність процесу, проекту, які визначаються як відношення ефекту, результату до витрат, що забезпечили цей результат; це відношення результатів до витрат, понесених для їх досягнення
В. Андрійчук	Результативність певного процесу, дії, що вимірюється співвідношенням між отриманим результатом і витратами (ресурсами), що його спричинили
В. Нусінов, А. Турило, А. Темченко	Результат діяльності (ефект), який одержує суспільство, підприємство або окрема людина на одиницю використаних (чи застосованих) ресурсів
В. Лямець, А. Тевяшев	Це не просто властивість операції (процесу функціонування системи), що відбивається в її здатності давати певний ефект, а дієвість такої здатності, тобто результативність, співвіднесена з ресурсними витратами

Джерело: 1, 7, 11, 13

Виробництво як процес створення матеріальних благ включає в себе взаємодію людини з природою (що характеризує стан продуктивних сил) і виробничі відносини, що виникають при цьому (суспільний бік виробництва). Воно виконує двоєдину функцію: по-перше, забезпечує

потреби людини у вироблених продуктах, тобто відтворює основний елемент виробництва – робочу силу; по-друге – створює додану вартість, яка використовується для відтворення і розвитку продуктивних сил.

Результат виробництва, виражений у фізичному обсязі виробленого продукту, служить для задоволення в ньому потреб населення, сприяючи розвитку головної продуктивної сили – людини, і водночас є вихідним показником для визначення трудо-, матеріало-, фондо-, енергомісткості та собівартості одиниці продукції. Натомість результат виробництва, виражений новою (доданою) вартістю, є основним джерелом нагромадження капіталу, оновлення матеріально-технічних ресурсів і засобів виробництва. Отже, суть критерію ефективності виробництва слід розглядати двобічно: як нарощування обсягів виробництва необхідних споживачу продуктів, відповідно до динамічного попиту на них, і збільшення маси прибутку, як джерела нагромадження капіталу для розвитку й відтворення продуктивних сил [20, с. 80-82].

Формування ресурсо- та енергозберігаючої моделі інтенсифікації промислового виробництва обумовлює важливість визначення її економіко-енергетичної ефективності, яка відображає виробничі відносини стосовно раціонального використання енергоресурсів. Для визначення сутності категорії економіко-енергетичної ефективності необхідно проаналізувати енергетичну основу категорії "товар" і визначити, в чому полягає його призначення, яким чином відбувається його обмін на інші товари.

Як зазначає О.В. Коваленко, придбаний людиною товар слугує для поповнення або збереження енергетичного бюджету кожного конкретного індивіда. Його основна властивість, яка робить виробництво необхідним, це енергетична корисність товару, тобто зосереджена в ньому уречевлена енергія, що прямо або опосередковано сприяє життєдіяльності, росту і розвитку людського організму. Вартість, яка створює капітал, з одного боку, це не що інше, як уречевлена в товарі енергія природи і праця людини, яка може бути використана для задоволення людських потреб, з другого – це ціна товару, яка реалізується через його ринковий обмін, невіддільний від процесу вимірювання його енергетичної корисності. Тому з погляду енергетичного підходу ефективність відображає відношення двох діалектично взаємопов'язаних характеристик – енергетичної корисності товару та сукупної кількості енергії, витраченої на його виробництво. Відношення цих двох величин являє собою енергетичну ефективність

виробництва товару, і слугує критерієм того, чи доцільно його виробляти [7, с. 39-40].

Схожих поглядів дотримується академік В. Губенко, який зазначає, що сучасні знання фундаментальних законів природи дозволили знайти єдину універсальну (енергетичну) форму ефективності суспільного виробництва. При цьому всі антропогенні й природні ресурси разом і кожен з них окремо можна виразити в одиницях виміру енергії, витраченої на їх створення (виробництво) та застосування. Критерієм ефективності є співвідношення енергоємності витрачених ресурсів з енергією акумульованою в промисловій продукції. Таким чином, енергетична ефективність, на відміну від грошової або технологічної, має перевагу універсальності та стабільності, оскільки в одиницях виміру енергії однаково зручно оцінювати як спожиті ресурси, так і вироблену продукцію [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 165].

Науковці І.М. Вергунова, Н.П. Коваленко вважають, що, на відміну від вартісних, система енергетичних показників дає змогу визначати витрати незалежно від коливань цін, інфляційних процесів і цінових диспропорцій, різниці у курсах валют, а також порівнювати різні споживчі вартості та продукти різних галузей економіки за їхнім матеріально-речовим вмістом. Такий підхід можна вважати найбільш прийнятним методом комплексної оцінки економіко-енергетичної ефективності промислового виробництва через співставлення енергетичних еквівалентів затрачених ресурсів та їх продуктивності [4, с. 75-76].

Але незважаючи на цю позитивну рису енергетичного аналізу, наукові дослідження не містять пропозиції повністю замінити ним традиційний економічний аналіз. Як зазначив І. Чукаєв, численні спроби вимірювання економічних відносин енергетичними показниками почалися ще у ХІХ ст., але вони неминуче закінчувалися невдачею, а тому енергетичний аналіз є тільки додатковим прийомом, що істотно збільшує можливості економічного аналізу [20, с. 87]. Отже, на нашу думку, порівняння показників витрат і виходу продукції у натуральному, енергетичному та вартісному еквівалентах, їх динаміки дозволяє виявити резерви зниження питомих витрат ресурсів, їх економії та забезпечення сталого зростання промислового виробництва на інтенсивній основі.

Необхідність вивчення економічних явищ за допомогою енергетичних показників, на думку В.Г. Ткаченка, обумовлена відсутністю у сучасних умовах еквівалентного обміну між галузями промисловості, з метою визначення умов підтримання обмінного балансу між ними й забезпечення

нормального відтворювального процесу у них.

Базою при формуванні цін на товари, як зазначає Ю.Ф. Наумов, повинна бути енергоємність виробництва продукції, а використання показників енергоємності виробництва окремих продуктів дозволить усунути викривлення механізму ціноутворення та забезпечити справедливу норму прибутку на авансований капітал усім учасникам ринку [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 13].

Аналіз літературних джерел вказує, що переважна більшість робіт вітчизняних учених-економістів присвячена порівнянню енергетичної та економічної ефективності різних промислових технологій і визначенню енергоємності їх продукції, виявленню можливих енергозберігаючих прийомів і заходів [2, **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, **Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Такий підхід розширює методичні підходи до визначення енергетичної вартості одиниці продукції і полегшує пошук напрямів усунення перевитрат усіх видів енергії на окремих стадіях виробничого процесу. На нашу думку, це дуже трудомісткий, проте досить ефективний шлях до підвищення економічної ефективності промислового виробництва.

Деякі дослідники пошук резервів підвищення ефективності промислового виробництва зводять лише до аналізу структури енергетичних витрат. Але ми вважаємо, що аналіз структури лише енерговитрат, без їх вартісної інтерпретації, не дає повної уяви про напрями зниження собівартості, а тому порівняння структури собівартості у енергетичному і вартісному вимірниках здатне більш точно визначити чинники, що спричиняють її зростання, та дозволяє знайти резерви її зниження й підвищення прибутковості промислового виробництва.

Для економіко-енергетичної оцінки, як правило, застосовують багато методів. Їх вибір залежить від характеру досліджуваного явища і мети дослідження. У комплексному аналізі для повнішого і глибшого розкриття їх сутності і закономірностей розвитку використовують сукупність методів. Це можуть бути такі методи: статистичний, порівнянь, середніх величин, рядів динаміки, індексний, групування, експериментальний, функціонально-вартісний, абстрактно-логічний тощо. Вони дозволяють визначити загальний характер і напрям зв'язку між чинниками виробництва, виявити найбільш впливові з них, підготувати вихідні дані для інших методів економічних досліджень, зокрема математичного моделювання, яке потребує великого масиву якісних даних [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с.

51].

Ми погоджуємося з думкою Є.В. Мних, що за умов ринкової економіки формування методик комплексної оцінки повинно здійснюватися з позицій системного підходу. Використовуваний системний підхід у дослідженні економіко-енергетичної ефективності інтенсифікації промислового виробництва є стрижнем методології аналізу його показників. У зв'язку із цим системний економіко-енергетичний аналіз – це сукупність наукових методів і практичних прийомів у розв'язанні складних економічних проблем, що ґрунтуються на використанні системи взаємопов'язаних елементів, які спільно діють для досягнення загальної мети. Системний підхід ґрунтується на таких елементах: об'єктивність і повнота розгляду проблеми; аналіз виробничих процесів у їх динамічному розвитку; вивчення явищ у взаємозв'язку і взаємозалежності [Ошибка! Источник ссылки не найден., с. 89].

Отже, ми вважаємо, що модель комплексної економіко-енергетичної оцінки ефективності інтенсифікації промислового виробництва повинна формуватись з урахуванням аналізу реальної ситуації на ринках, галузевих і територіальних особливостей виробництва та реалізації промислової продукції, оцінки виробничих можливостей підприємств, виявлення проблем і "вузьких місць", резервів зростання прибутковості, нарощування інтенсивності виробництва і підвищення прибутковості промислового виробництва з точки зору екологічності й енергозбереження.

У зв'язку з трансформаційними процесами в Україні значно змінилася структура економіки, виникла необхідність дослідження галузевих ринків, можливості адаптації підприємств до умов зовнішнього середовища, удосконалення методик і розробки нових методів, органічно доповнюючи методологічну базу [10, с. 123]. Тому процес економіко-енергетичної оцінки інтенсифікації промислового виробництва у сучасному ринковому середовищі повинен базуватися не лише на традиційних (загальнонаукових) методах, а й доповнюватися методами аналізу ситуацій, прогновної оцінки, маркетинговими методами дослідження тощо.

Опрацювання наукових джерел, присвячених проблемі оцінки економіко-енергетичної ефективності, дозволило узагальнити підходи до показників, що характеризують раціональне використання виробничих ресурсів (праці, основних і оборотних засобів) через показники загального ефекту. До них можна віднести: енерговіддачу, коефіцієнт енергетичної ефективності, умовний енергетичний прибуток на 1 грн виготовленої

продукції, енергетичну рентабельність тощо.

Енерговіддача – один з найважливіших показників господарської діяльності промислових підприємств, що характеризує енергетичну вартість валової продукції, вказує на те, скільки виробничих ресурсів (трудових, основних та виробничих засобів) брало участь у його створенні. Зворотним до неї показником є енергоємність, або енергетична собівартість, яка характеризує кількість виробничих ресурсів (в енергетичному еквіваленті), використаних для виробництва одиниці продукції (у натуральному, грошовому або енергетичному вираженні).

Енергоємність віддзеркалює ступінь раціонального витрачання ресурсів у процесі створення продукції, систему економічних відносин стосовно виробничого споживання енергоресурсів [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. За допомогою показників енергоємності можливо дослідження економічного стану підприємства, визначення рівня впровадження заходів з енергозбереження та переходу промисловості до інноваційно-інвестиційної моделі розвитку. Пропорційно зниженню питомих витрат енергії (за інших незмінних умов) знижується собівартість промислової продукції зростає її цінова конкурентоспроможність, стабілізується фінансовий стан промислових підприємств і підвищується їх інвестиційна привабливість. Прибутковість промислового виробництва має зворотну залежність від енергоємності промислової продукції. Зниження останньої сприяє не тільки переходу до енергозберігаючої моделі інтенсифікації виробництва, але й забезпечує умови для розширеного відтворення.

Ми приєднуємося до думки більшості науковців, що категорія енергозбереження, яка характеризує ефективність розподілу і використання енергоресурсів у процесі виробництва, є економічно обмеженою, оскільки її правомірно застосовувати лише під час економіко-енергетичної оцінки окремих технологічних процесів і прийомів [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 3; **Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 2].

З другого боку, для оцінки кількісних взаємозв'язків між кінцевим результатом промислового виробництва і споживанням енергії в ньому та з метою якісної характеристики цього процесу доцільніше використовувати показники енергетичної ефективності, аналітичним вираженням якої є коефіцієнт енергетичної ефективності. Згідно з визначенням, запропонованим О.К. Медведовським, останній показує співвідношення енергії у господарсько-цінній частині виробленої продукції та обсягів

використання сукупної енергії ресурсів для забезпечення виробництва й показує ефективність процесу трансформації енергії в промисловому виробництві [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**].

На думку професора В.Г.Рижкова, для оцінки енергетичної ефективності виробництва промислової продукції доцільно використовувати показники енергетичної рентабельності та умовного енергетичного прибутку [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Але, враховуючи економічну сутність категорії "прибуток", яка визначається співставленням вартісних величини доходу від реалізації продукції і виробничих витрат, слід зазначити, що використання цієї категорії для характеристики енергетичної ефективності є обмеженим і більш доречним – для характеристики економіко-енергетичної ефективності.

Енергетична рентабельність – це показник, що характеризує енергетичну ефективність виробництва, за якої підприємство за рахунок приросту енергії продукції повністю відшкодовує витрати енергії ресурсів, використаних на її виробництво. Цей показник характеризує обсяг додаткової енергії, що приносить кожна одиниця енергії використаних ресурсів.

На нашу думку, перелік показників, що в комплексі характеризують економічну й енергетичну ефективність інтенсифікації промислового виробництва доцільно доповнити показником енергетичної окупності витрат, визначеним на підставі співвідношення виходу продукції з 1 грн сировини в енергетичній оцінці до питомих виробничих витрат у вартісній оцінці. Цей показник характеризуватиме сукупну величину створеного продукту стандартної якості на одиницю витрат фінансових ресурсів.

Пошук резервів зростання економіко-енергетичної ефективності промислового виробництва можливий на підставі комбінування аналітичних методів оцінки ефективності використання як сукупного ресурсного потенціалу промислового підприємства, оціненого в енергетичному еквіваленті, так і окремих його складових (трудової, матеріально-технічної). На думку професора В.І. Перебийноса, він повинен будуватися на визначенні й аналізі показників його енергооснащеності, енергонасиченості та енергозабезпечення [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**, с. 14]. Але при цьому, підкреслює академік А.А. Жученко, просте механічне визначення зазначених показників не зможе дати повної відповіді на поставлене питання без урахування специфічних особливостей споживання енергетичних ресурсів у різних галузях промислового виробництва, що визначають

потребу в енергетичних ресурсах і потужностях [7].

Отже, головною перевагою енергетичною оцінки ефективності порівняно з економічною, визначеною на базі поточних цін, є її вища точність, особливо якщо йдеться про тривалі періоди часу. При цьому енергетичний аналіз є лише додатковим прийомом, що істотно збільшує можливості економічного аналізу, але остаточним важелем прийняття управлінських рішень сьогодні все ж таки залишається економічна оцінка ефективності. Це обумовлює необхідність застосування комплексної категорії економіко-енергетичної ефективності промислового виробництва, яка дозволить синтезувати у собі вплив на його ефективність як внутрішніх – техніко-технологічних, так і зовнішніх – ринкових, соціальних, політичних та інших чинників.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що головною перевагою економіко-енергетичної оцінки ефективності виробництва порівняно з економічною є її вища точність і стабільність, особливо якщо йдеться про тривалі періоди часу. Вона істотно збільшує можливості економічного аналізу, але при цьому остаточним важелем прийняття управлінських рішень сьогодні є економічна оцінка ефективності. Їх комплексне використання дозволить синтезувати в оцінці ефективності промислового виробництва дію на неї як внутрішніх – техніко-технологічних чинників, які обумовлюють зрушення показників енергетичної ефективності, так зовнішніх – ринкових, соціальних, політичних та інших чинників, що в сукупності впливають на зміну показників як енергетичної, так і економічної ефективності.

Список літератури: 1. Андрійчук В.Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз [Текст]: монографія / В.Г. Андрійчук – К.: КНЕУ, 2005. – 292 с. 2. Выварец А.Д. Эффективность производства: теория, методология и методика оценки / А.Д. Выварец, Л.В. Дистергефт // Экономическая эффективность: теория, методология, практика: сб. научн. ст. – Екатеринбург: Изд-во "УГТУ", 2000. – С. 323. 3. Генеза ринкової економіки [Текст]: терміни, поняття, персоналії / Г.І. Башнянин, В.С. Іфтемічук. – Львів: Магнолія плюс, 2004. – 682 с. 4. Долан Э.Дж. Рынок: микроэкономическая модель [Текст]: монографія/ Э.Дж. Долан, Д.Е. Линдсей. – СПб.: Печатный двор, 1992. – 496 с. 5. Друкер П.Ф. Энциклопедия менеджмента [Текст]: монографія / П.Ф. Друкер. – М.: ООО "И.Д. Вильямс", 2006. – 421 с. 6. Історія економічних учень [Текст]: підручник / В.Д. Базилевич, Н.І. Гражевська, Т.В. Гайдай та ін; за ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2005. – Ч.1. – 568 с. 7. Ковалев В.В. Методи оцінки інвестиційних проектів [Текст] / В.В. Ковалев. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 144 с. 8. Макконнелл К. Економікс: принципи, проблеми і політика [Текст] / К. Макконнелл, С. Брю. – М.: Республика, 1992 – Т.2. – 400 с. 9. Мескон М. Основы менеджмента [Текст] / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М.: Дело, 1992. – 701 с. 10. Новосьолова Г.Г. Механізм забезпечення ефективності функціонування територіальних управлінь державної судової адміністрації [Текст]: автореф. дис. канд. наук з держ. упр. / Г.Г. Новосьолова; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк, 2009. – 20 с. 11. Орлов Б.Л. Управленческий и финансовый анализ деятельности предприятия [Текст] / Б.Л. Орлов, В.В. Осипов. – М.: Пищепромиздат. – 2001. – 216 с. 12. Орлов П.А. Экономика предприятия [Текст]: учеб. пособие / П.А. Орлов. – Х.: РИО ХГЭУ, 2000. – 401 с. 13. Перевалов Ю. Влияет ли приватизация на деятельность предприятий? [Текст] / Ю. Перевалов, И. Гимади, В. Добродей // Вопросы экономики. – 1999. – № 6. – С. 76-89. 14. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения [Текст]: избранное / Д. Рикардо. – М.: Эксмо, 2007. – 953 с. 15. Світлична Ю.О. Державне регулювання зовнішньоторговельної діяльності в Україні [Текст]: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. / Ю.О. Світлична; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х., 2011. – 20 с. 16. Современный экономический словарь [Текст] / Б.А. Райзберг,

Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – М.: Инфра-М, 2002. – 480 с.17. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ [Текст]: учеб. пособия / Ю.П. Сурмин; Межрегион. акад. упр. персоналом. – К.: МАУП, 2003. – 368 с.18. Хан Д. ПИК – Планирование и контроль: концепция контроллинга [Текст]: монография / Д. Хан. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 799 с.19. Хачатуров Т.С. Эффективность капитальных вложений [Текст]: монография / Т.С. Хачатуров. – М. : Экономика, 1979. – 336 с.20. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа [Текст]: монография / А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфулин. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 176 с.